

مسئله علم و علم انسانی در دارالفنون عصر ناصری:

پژوهشی در آثار مکتوب شناخته شده دارالفنون
(از ۱۲۶۷ تا ۱۳۱۳ ق)

ابراهیم توفیق
سیدمهدی یوسفی
آرش حیدری

پژوهشگاه و مطالعات فرهنگی و اجتماعی
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

مسئله علم و علم انسانی در دارالفنون عصر ناصری:
پژوهشی در آثار مکتوب شناخته شده دارالفنون (از ۱۲۶۷ تا ۱۳۱۳ ق)

ابراهیم توفیق، سید مهدی یوسفی و آرش حیدری (عضو هیئت علمی دانشگاه علم و فرهنگ)
ناشر: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی

چاپ اول: بهار ۱۳۹۹

ویراستار: فرهاد سلیمان نژاد

طراح جلد: علی قربی

تیراژ: ۲۰۰

قیمت: ۳۲۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۲۶-۰۵۵-۲

نشانی: تهران، خیابان پاسداران، خیابان شهید مؤمن نژاد (گلستان یکم)، شماره ۱۲۴، تلفن: ۲۲۵۷۰۷۷۷

وب سایت: www.iscs.ac.ir

پست الکترونیکی: publication@iscs.ac.ir

فهرست مطالب

۷	دیباجه پژوهشکده
۹	تقدیر و تشکر

فصل اول: مسئله دارالفنون

۱۳	۱-۱: طرح کلی مسئله
----	--------------------

فصل دوم: فضای تاریخی شکل‌گیری دارالفنون

۳۵	۱-۲: مطالعات دارالفنون
۲۹	۱-۲-۱: امیرکبیر و تأسیس دارالفنون
۳۷	۲-۱-۲: تاریخ‌نوسازی و تاریخ‌نگاری دارالفنون
۴۵	۲-۲: تاریخچه دارالفنون
۵۱	۱-۲-۲: ترتیبات دارالفنون
۵۸	۲-۲-۲: محصلین، معلمین، و کارکنان دارالفنون
۶۴	۳-۲-۲: چهره‌های کلیدی دارالفنون
۷۴	۴-۲-۲: حوزه‌های عمل دارالفنون

- ۵-۲-۲: دارالفنون و علوم انسانی ۸۶
- ۶-۲-۲: منابع دارالفنون ۹۵

فصل سوم: علوم «جدیده» و منازعات آن

- ۱-۳: دگرگونی کیهان‌شناسی و شکل‌بندی منطق علم ۱۰۱
- ۲-۳: واکنش به رواج منطق علوم طبیعی: بازشناسی علوم سنتی از طریق نفی علم جدید ۱۲۴
- ۳-۳: نقد سازمان اجتماعی علم در دارالفنون ۱۳۴

فصل چهارم: دارالفنون و رویارویی با مسئله علم «جدیده»

- ۱-۴: عقل تجربی و منطق گسست ۱۴۸
- ۲-۴: عقلانیت فنی و سازمان علم ۱۵۴
- ۳-۴: فهم علم در بستر وضعیت ۱۶۶
- ۴-۴: سه صورت‌بندی از منطق علم ۱۷۸

فصل پنجم: آغازین لحظات برآمدن علم انسانی

- ۱-۵: جغرافیا: برآمدن منطق دیپلوماسی و ژئوپولیتیک ۱۸۴
- ۲-۵: جغرافیا و برآمدن جمعیت‌شناسی ۱۹۵
- ۳-۵: تاریخ و پیوند درونی‌اش با جغرافیا ۲۰۰
- ۴-۵: تاریخ و مسئله جنگ ۲۰۸
- ۵-۵: مسئله تربیت و فرهنگ علم ۲۱۱

فصل ششم: مؤخره

- ۱-۶: سه خطای رایج در خوانش دارالفنون ۲۱۷
- ۲-۶: منطق مواجهه با علم جدید در دارالفنون ۲۱۹
- ۳-۶: دارالفنون و منطق حکمرانی ۲۲۵
- فهرست منابع ۲۳۱
- نمایه ۲۴۱

دیباچه پژوهشکده

دانشگاه امروزی در اثر چرخش‌های فرهنگی، اجتماعی و فناوری در عصر حاضر دستخوش تغییراتی شده، و این تغییرات موجب ظهور مفاهیم تازه‌ای در مطالعات آموزش عالی، علم و فناوری گردیده است. در این بستر جهانی، در سال‌های اخیر مطالعات فرهنگی و اجتماعی آموزش عالی، علم و فناوری نه تنها مورد توجه واقع شده بلکه در نظام شناخت و آینده‌نگری آموزش عالی اهمیت محوری پیدا کرده است. فهم چالش‌های پیش‌روی آموزش عالی و انتظارات از آن با تکیه بر مؤلفه‌های درونی و بیرونی نظام علم، وضعیت فعلی و آینده‌نگری تعاملات میان دانشگاه و محیط پیرامون به مدد مطالعات فرهنگی و اجتماعی ممکن می‌نماید و از این طریق می‌توان راهبردهای تعادل‌بخش میان کارویژه‌های دانشگاه با نیازهای اجتماعی و بازار کار ارائه داد. براین اساس مطالعات آموزش عالی و علم برای شناخت وضعیت موجود، ارزیابی تعاملات آن با جامعه و فرهنگ و ایفای نقش مؤثرتر آموزش عالی در ترسیم آینده کشور نیازمند بهره‌گیری از ظرفیت علوم اجتماعی و علوم انسانی و کاربردهای آن در عرصه سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری است. برای دستیابی به این اهداف، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری از

سال ۱۳۸۲ با هدف پژوهش در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی آموزش عالی و توسعه علمی، ایفای نقش نهاد واسط میان دانشگاه و جامعه و به‌عنوان نهاد مولد اندیشه و اتاق فکر وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در حوزه‌های مورد اشاره تأسیس شده و در پی انجام پژوهش‌ها و مطالعاتی در محورهای زیر است:

۱. پژوهش در زمینه مطالعات فرهنگی و اجتماعی آموزش عالی، توسعه علمی و فناوری ۲. مطالعه در حوزه سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی آموزش عالی ۳. توسعه کانون‌های تفکر در حوزه مطالعات فرهنگی و اجتماعی آموزش عالی و توسعه علمی ۴. آینده‌نگری دانشگاه‌ها و شناخت نیازهای جدید آموزش عالی در زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی ۵. شناخت و بسط مطالعات میان‌رشته‌ای و روش‌های گسترش آن.

با توجه به اهداف فوق، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی در کنار برنامه‌ها و فعالیت‌های پژوهشی، اقدام به تألیف و ترجمه آثار علمی در زمینه‌های فوق برای توسعه و رشد این حوزه مطالعاتی و همچنین تأمین منابع فکری و علمی لازم برای سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی در آموزش عالی نموده است. امیدواریم کتاب‌های منتشر شده توسط این پژوهشکده، به بهترین شکل در دسترس استادان، مدیران، کارشناسان، و علاقه‌مندان مطالعات فرهنگی و اجتماعی آموزش عالی قرار گیرد و در ارتقای کیفی کارویژه‌های آموزش عالی و علم در جامعه ایران به سهم خود نقشی فعال داشته باشد.

تقدیر و تشکر

این تحقیق تلاشی است آغازین، و البته اولیه و ناکامل، در جست‌وجوی سرآغازهای علوم انسانیِ مدرن در ایران، البته در زمانه‌ای که هنوز علوم انسانی به وجود نیامده بود، و در فضایی که علوم مدرن یا جدید تازه در حال شکل‌گیری بود. در واقع، این تحقیقی است نه درباره‌ی تاریخ علوم انسانی، که درباره‌ی پیش-تاریخ آن. چنین حوزه‌ای زمینی است ناکوفته و ناهموار که طبیعتاً طی کردنِ آن چیزی جز فروغلتیدن و بازایستادنِ پیایی نیست. این تحقیق در حالی انجام می‌شود که ما اطلاعات جامعی حتی درباره‌ی اینکه چه علومی در دارالفنون تدریس می‌شده‌اند و چه کتاب‌هایی در آن نوشته شده‌اند نداریم، و البته احتمالاً هرگز نخواهیم داشت. اما در عین حال، موضوعات آن در پژوهش‌های بسیاری با اجمال و تفصیلِ نسبی طرح شده‌اند و همین اشارات و تصریحات، مبنای حرکت تحقیق بوده‌اند، و گرچه محققان خود را مدیون این تلاش‌ها می‌دانند، اما به علت پراکندگیِ آنها، توان نام‌بردنِ تمامیِ آنها را در اینجا ندارند.

در چنین فضایی، این تحقیق با کمک پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی انجام شد، که در ابتدا قرار بود محدود به کتاب‌شناسیِ حوزه‌های

مربوط به علوم انسانی باشد. کتاب‌شناسی اولیه‌ای هم تهیه شد و در اختیار پژوهشکده قرار گرفت؛ اما در نهایت، با مساعدت این پژوهشکده، تحقیق با هدفی گسترده‌تر و بلندپروازانه‌تر آغاز شده و به انجام احتمالاً نافرجام کنونی رسید. از پژوهشکده متشکریم که این امکان را پیش روی ما گذاشت و تا پایان، صبورانه و مشفقانه از این تحقیق حمایت کرد.

در طول تحقیق، اگر مشاوره فکری و مساعدت نظری و اطلاعاتی بعضی نفرات وجود نمی‌داشت، حاصل کار از این بی‌قدرتر می‌بود و مسیر انجام کار به بیراهه‌هایی شاید بی‌سرانجام می‌افتاد. از محمد رضایی عزیز متشکریم که نتایج کار را در مراحل مختلف بازبینی کرد و با دقت نظر و هم‌فهمی و داوری خود، ما را در این مسیر همراهی نمود. همچنین، از مصطفی کریم‌خان زند متشکریم که علاوه بر مشارکت در طرح پرسش تحقیق، پس از انجام کار، متن اولیه تحقیق را خواند و اصلاحات و اشارات و سؤالات تاریخی و نظری مهمی را مطرح کرد که ما را در بازبینی تحقیق یاری رساند. در طول کار، مصاحبت با حسام ترکمان بارها به گروه تحقیق کمک کرد تا موضوعات را بهتر و سنجیده‌تر به کار اضافه کند و حضور او از خطاهای بسیاری جلوگیری کرد. در نهایت، باید مراتب قدردانی و احترام خود را نسبت به حسین معصومی همدانی ابراز کنیم که همدلانه در گفت‌وگویی طولانی بر سر کار مشارکت داشت و گذشته از اطلاعات تاریخی سودمند، با منظر نظری سنجیده خود نسبت به تاریخ علم و تاریخ علوم در عصر قاجار، به صورتبندی درست‌تر و تفصیل سنجیده‌تر کار کمک کرد.

در این تحقیق از منابع کتابخانه‌ای متعددی به صورت آنلاین و حضوری استفاده شده است. بر ذمه ماست که تشکر کنیم از دست‌اندرکاران سایت و کارکنان کتابخانه‌های مجلس، کتابخانه و مرکز اسناد ملی، موزه ملی ملک، و کتابخانه آستان قدس رضوی. همچنین، باید از سرکار خانم فهیمیان و سرکار

خانم حری، کتابداران بخش‌های نشریات و نسخ خطی دانشگاه تهران، صمیمانه تشکر کنیم. این تحقیق بدون حضور این افراد ناممکن می‌بود، گرچه همت تمامی این افراد، اغلاطی را که دلیلی جز قصور مؤلفین ندارد، به‌طور کلی نزدوده است.